

Σκέψεις απρόσκλητου διαβάτη...

Του Πρωτοπρεσβυτέρου Άντωνίου Καλλιγέρη

Τί συμβαίνει τελικά με την ελληνική οικογένεια; Είναι παραδοσιακή ή μεταμοντέρνα; «Ιερὸς θεσμὸς» που πλήττεται ἀπὸ τις συνεχεῖς κοινωνικὲς ἀλλαγὲς ἢ θεσμὸς που τελικὰ ὑπόκειται σὲ ἀλλαγὲς νοσηματοδότησης καὶ λειτουργίας ἐντὸς τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας που ἐκκοσμικεύεται ταχύτατα; Ἄν εἶναι «κύτταρο τοῦ ἔθνους» ἢ «βάση τῆς κοινωνίας» πῶς δικαιολογεῖται ἡ ἠλιγγιώδης αὔξηση τῶν κρουσμάτων τῆς ἐνδοοικογενειακῆς βίας;

«Νὰ ἐπανέλθουμε στὴν κανονικότητά μας...» Ἡ φράση

που ἀκούστηκε πολλὲς φορές στὸ διάστημα που πέρασε. Ποιὰ ὅμως εἶναι ἡ κανονικότητα στὴν ὁποία εὐχόμεστε νὰ ἐπανέλθουμε; Ποιὸ εἶναι τὸ σταθερὸ ἔδαφός της; Ὑπάρχει ἢ ἀποτελεῖ μιὰ εἰκόνα τῆς ἀνάγκης ἐν μέσω κρίσης (ἀπὸ τὸ 2010 ἂν συνυπολογίσουμε καὶ τὴν οικονομική) νὰ κρατηθοῦμε ἀπὸ κάπου;

Ἡ ὑποχρεωτικὴ παραμονὴ στὸ σπίτι ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας που προκάλεσε ἡ πανδημία ἔφερε στὸ προσκήνιο τὴν ἀμφισβήτηση γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τῆς κανονικότητας στὴν οἰκογένεια, πολλὰ ἐρωτήματα καὶ πολλὲς ἀντιφάσεις μετὰ τις ὁποῖες ζεῖ ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία ἀλλὰ ἐλάχιστα συζητοῦσε σὲ βάθος μέχρι τώρα.

Ἡ ἀναμέτρηση μετὰ τὴν ἀμφισβήτηση, τις ἀντιφάσεις καὶ τὰ ἐρωτήματα εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη διότι δοκιμάζεται κατὰ πόσο εἶναι εἰλικρινὴς ἢ τελικὰ παραμένει ἰδεολογικὴ ἢ θέαση τῶν προβλημάτων τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας. Ἡ δυσχέρεια κορυφώνεται διότι ἀναδύεται ἐκτὸς ἀπὸ ὅλα ὅσα ἀναφέραμε καὶ ἡ ἀνεπάρκεια τῶν θεσμῶν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ προβλήματα αὐτά.

A. Οἱ σύγχρονες στάσεις, (ἐνδεχόμενες) ἐνστάσεις καὶ ἀντιφάσεις.

Οἱ δημοσιογράφοι τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου που σχολίασαν τὴν αὔξηση τῶν κρουσμάτων ἐνδοοικογενειακῆς βίας πρὶν ἀπὸ λίγες ἡμέρες δὲν ἔκρυψαν τὸν ἐντυπωσιασμό τους γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ φαινομένου. Πόσο εἰλικρινὴς ὅμως εἶναι ὁ ἐντυπωσιασμός αὐτὸς ὅταν οἱ συντάκτες τοῦ πολιτιστικοῦ ρεπορτάζ πρὶν ἀπὸ ἐλάχιστα χρόνια ἀναγνώριζαν τὴν οἰκογένεια τοῦ «Κυνόδοντα», τῆς ταινίας τοῦ

Λάνθιμου, ὡς εἰκόνα τῆς (μετα)νεωτερικῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας;¹

Δυστυχῶς δὲν πρέπει νὰ ἐντυπωσιαζόμεστε. Τουλάχιστον ὅσοι μελετοῦν τὸν κόπο τῶν κοινωνικῶν ἐπισημόνων οἱ ὁποῖοι δεκαετίες τώρα ἐπισημαίνουν τις συνεχεῖς ἀλλαγὲς στὸν θεσμὸ τῆς οἰκογένειας καὶ τις συνέπειές τους. Πολλὰ συνοπτικὰ θὰ τις καταγράψουμε.

1. Ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου δὲν ἐγγυᾶται τὸν συναισθηματικὸ δεσμό. Οὔτε συμβαίνει καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ 21ου αἰῶνα ἀποφασίζει τὴ συναισθηματικὴ του ἐμπλοκὴ σὲ μιὰ σχέση καθὼς καὶ τὴ διάρκειά της. Ὁ γάμος δὲν ἀποτελεῖ θεμέλιο τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ ἐνήλικα παρὰ μόνο ἓνα σπουδαῖο σημαντικό σαθρό.

2. Ἡ ἄνοδος τῶν ἀτομικιστικῶν ἀξιών καὶ ἡ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ φτιάχνει μετὰ ὅποιο τρόπο θέλει τὴν προσωπικὴ του βιογραφία σήμανε οὐσιαστικὰ καὶ τὴν ὑποχώρηση τῶν ἀξιών, ὅπως ὁ γάμος καὶ ἡ οἰκογένεια, που ἀπαιτοῦν ἀπὸ τὸν ἄνδρα καὶ τὴ γυναῖκα τὴ δέσμευσή τους. Μετὰ ἀλλὰ ἴσως ὁ ἄνθρωπος ἐπενδύει στὸν ἑαυτό του καὶ ὄχι στὴν ἀνάπτυξη τῆς σχέσης ἢ τῶν σχέσεών του. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι περισσότερο μιλάμε γιὰ τὴν οἰκειότητα μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας καὶ λιγότερο γιὰ τὴν ἀγάπη ἀνάμεσά τους.

Θὰ ἀναλύσουμε λίγο τὸ σημεῖο που προαναφέραμε. Ἡ ἔμφαση στὴν ἱκανοποίηση τοῦ «ἐγὼ» καὶ τῶν ἀναγκῶν του προκαλεῖ χαλάρωση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ἀτομικὴ βιογραφία καὶ τῆς οἰκογένειας. Αὐτὸ σημαίνει πῶς ἡ οἰκογένεια που διατηρεῖται ἰσόβια γίνεται μιὰ περίπτωση, περιορισμένης ἀποδοχῆς μάλιστα, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ζεῖ ποικίλες οἰκογενειακὲς ζωὲς καθὼς καὶ μὴ οἰκογενειακὲς μορφὲς ζωῆς, ἀνάλογα μετὰ τὴν ἐκάστοτε φάση που βρίσκεται, καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο βιώνει ὀλοένα καὶ περισσότερο τὴ δική του βιογραφία. Προτεραιότητα δὲν ἔχει ἡ οἰκογένεια ἀλλὰ ἡ ἀτομικὴ βιογραφία. «Οἱ περισσότεροι

Ἡ ἀνοδος τῶν ἀτομικιστικῶν ἀξιών καὶ ἡ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ φτιάχνει μὲ ὅποιο τρόπο θέλει τὴν προσωπικὴ του βιογραφία σήμανε οὐσιαστικὰ καὶ τὴν ὑποχώρηση τῶν ἀξιών, ὅπως ὁ γάμος καὶ ἡ οἰκογένεια, ποὺ ἀπαιτοῦν ἀπὸ τὸν ἄνδρα καὶ τὴ γυναῖκα τὴ δέσμευσή τους. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ ἄνθρωπος ἐπενδύει στὸν ἑαυτό του καὶ ὄχι στὴν ἀνάπτυξη τῆς σχέσης ἢ τῶν σχέσεών του.

ἄνθρωποι, κρίνοντας ὀλιόκληρη τὴ ζωὴ τους, ἔχουν εἰσέλθει σὲ μιὰ ἐπίπονη καὶ φοβισμένη, ἱστορικὰ προδιαγεγραμμένη, δοκιμαστικὴ φάση τῶν μορφῶν συμβίωσης»².

3. Δὲν πρέπει νὰ διαφύγει ἀπὸ τὴν προσοχή μας ἀκόμα μιὰ παρατήρηση: «...ὅ,τι κρατᾷ τοὺς γάμους καὶ τὶς οἰκογένειες μαζὶ εἶναι λιγότερο τὸ ὑλικὸ θεμέλιο καὶ ἡ ἀγάπη, καὶ περισσότερο ὁ φόβος τῆς μοναξιάς. Αὐτὸ ποὺ ἀπειλεῖ ἢ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο φόβου πέρα ἀπὸ τὸν γάμο καὶ τὴν οἰκογένεια εἶναι ἴσως τὸ πιὸ σταθερὸ θεμέλιο τοῦ γάμου, παρ' ὅσες τὶς κρίσεις καὶ τὶς συγκρούσεις.»³

4. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν φόβο τῆς μοναξιάς, βασικὴ αἰτία ἴδρυσης σχέσης (καὶ ἔγγαμης) εἶναι ἡ ψυχολογικὴ ἱκανοποίηση. Ὅμως αὐτὴ ἡ αἰτία ἀποδεικνύεται ταυτόχρονα καὶ ὁ θανάσιμος ἐχθρὸς της, διότι, ὅπως προαναφέραμε, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἐκπαιδευτεῖ νὰ ἐπενδύουν στὸν ἑαυτό τους. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀντίφαση. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος φοβᾷται τὴ μοναξιά τὴν ὁποία προκαλεῖ τὸ μοντέλο τοῦ «ἄφρονος» πηλοσίου στὸ ὁποῖο θεμελιώνεται ἡ οικονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἐπαναλαμβάνουμε τὸ «ἄτομο ἀποτυγχάνει νὰ παρέχει σταθερότητα ἐξαιτίας ἑνὸς «καρκινογόνου» ἀτομικισμοῦ καὶ τῆς ἐπιθυμίας του νὰ πάει μπροστὰ καταπατώντας τὸν ἰδιωτικὸ οἰκογενειακὸ κόσμο... Ἡ ἀγάπη, ἐὰν ὑπάρχει σὶς σχέσεις αὐτές, ἀποτελεῖ μιὰ ἔννοια μὲ ρομαντικὸ χαρακτήρα ποὺ ἀποτυγχάνει νὰ προσφέρει πραγματικὴ σταθερότητα...»⁴

5. Ἄν ἀναρωτηθοῦμε γιατί ἡ οἰκογένεια βρίσκεται στὸ κεντρικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους ἢ ἀπάντηση δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήξει καὶ πάλι. Ἡ ἀπάντηση βρίσκεται στὴν οικονομικὴ ἀσφάλεια ποὺ παρέχει καὶ στὴν ἀνατροφή σὲ σταθερὸ πλῆθισο τῶν παιδιῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ οἱ κρατικὲς πολιτικὲς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικὸ ἔχουν ἀποτύχει. Παραδείγματα αὐτῆς τῆς ἀποτυχίας εἶναι πολλὰ. Θὰ ἐπισημάνουμε μόνο ὅτι καμιά κρατικὴ πολιτικὴ δὲν στοχεύει στὴ στήριξη τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Τελικὰ ἡ οἰκογένεια «*λειτουργεῖ ὡς ζωτικῆς σημασίας ἀνάχωμα στὴν ἐπιθετικὴ καπιταλιστικὴ κοινωνία ποὺ ἔχει ἤδη κάνει συμβιβασμούς, ὀδηγώντας σὲ μιὰ παρακμὴ τῶν κοινωνικῶν κανόνων καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης μεταξύ ἀτόμων καὶ εὐρύτερων κανόνων*»⁵.

6. Ἀξιοπρόσεκτες εἶναι καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν χριστιανῶν γιὰ τὸν γάμο τὸν ὁποῖο τὸν ἀντιλαμβάνονται περισσότερο ὡς θεσμὸ ἀποκατάστασης ἢ/καὶ πλῆθισο ἐκπλήρωσης ἀναγκῶν (ψυχολογικῶν, βιολογικῶν, οικονο-

μικῶν κ.λπ.) καὶ λιγότερο ὡς μυστήριον. Ἡ πραγματικότητα αὐτὴ εἰσάγει ἀκόμα ἓνα ἐρώτημα: Πόσο θεολογικὰ μποροῦν νὰ νοηματοδοτοῦν τὸ περιεχόμενο τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκογένειας οἱ σημερινοὶ χριστιανοί; Ἡ ἀρνητικὴ ἀπάντηση δείχνει τὴν ἐλλείψη τῆς κατηχητικῆς μέριμνας καὶ τῆς ἀγωγῆς ἀνηλίκων καὶ ἐνηλίκων.

7. Εἶναι ὀλοφάνερο τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θεσμοῦ γιὰ τὴν οἰκογένεια. Ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ εἶναι περισσότερο ἰδεολογικὸ παρά ἀπότοκο τῆς ποιμαντικῆς μέριμνας. Διαβάζοντας τὸν σύγχρονο θεολογικὸ

λόγο ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὰ θέματα αὐτὰ διαπιστώνουμε ὅτι ἐπικεντρώνεται στὴν ἀνάγκη τῆς διατήρησης τοῦ παραδοσιακοῦ μοντέλου καὶ ὄχι στὴν ποιμαντικὴ φροντίδα τῶν σχέσεων.

B. Μιὰ σύντομη προσπάθεια ἐρμηνείας

Ὁ Ἐπίσκοπος Διοκλείας ἐπισημαίνει: «*Ἡ τραγωδία... ὀφείλεται στὴν κρίση στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου, (εἶναι) μιὰ ἀνθρωπολογικὴ κρίση. Καθὼς τὸ βασικὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἀπλῶς τεχνικὸ ἢ οικονομικὸ ἀλλὰ βαθύτερα προσωπικὸ καὶ πνευματικόν.*»⁶ Ἡ αἰτία βρίσκεται στὴ λήθη «*τῆς ἀνθρώπινης ταυτότητας, τῆς ἀληθινῆς σχέσης μὲ τὸ περιβάλλον καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, τῆς ὑψηλῆς κλήσης μας ὡς ἱερεῖς τῆς Δημιουργίας τοῦ Θεοῦ... Ἡ εἰκόνα μας γιὰ τὸν κόσμον ἔχει διαστραφεῖ ἐπειδὴ ἡ εἰκόνα μας γιὰ τὸν ἄνθρωπον, ἡ αὐτοσυνειδησία μας ἔχει ἀμαυρωθεῖ.*»⁷

Ἡ προηγούμενη διαπίστωση θέτει ἐπιτακτικὰ τὸ ἐρώτημα: πῶς ἀπαντᾷμε ὡς χριστιανοὶ σήμερα στὸ ἐρώτημα τοῦ ἐλλείμματος ὁράματος νοηματοδότησης; Φαίνεται ὅτι

Ἡ ἀτομοκεντρικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἔχει καταλάβει τὴν καρδιά μας καὶ μᾶς δυσκολεύει νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι ἡ μεταμόρφωση τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἄδικων δομῶν του εἶναι μέρος τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀποστολῆς μας. Τὸ κενὸ δὲν διαποτίζεται ἀπὸ τὸ καινὸ μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου.

ἀπουσιάζουμε ἂν καὶ πάλι ἀκούγεται ἔντονα «*διαβάς βοήθησον ὑμῖν*» διότι οἱ ἴδιες ἔρευες ποὺ ἐπισημαίνουν ὅσα ἀναφέραμε οἱ ἴδιες ἀποτυπώνουν ὅτι ἡ ἄνοδος τῶν ἀτομικιστικῶν ἀξιῶν μὲ τὴν ταυτόχρονη μείωση τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ὑπονομεύουν τὴ δέσμευση στὸν γάμο⁸.

Ἡ ἀτομοκεντρικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἔχει καταλάβει τὴν καρδιά μας καὶ μᾶς δυσκολεύει νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι ἡ μεταμόρφωση τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἄδικων δομῶν του εἶναι μέρος τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀποστολῆς μας. Τὸ κενὸ δὲν διαποτίζεται ἀπὸ τὸ καινὸ μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου.

«*Ἡ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ εἰσάγει στὴν ψυχὴ τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης ὄχι μόνο γιὰ τὶς ἀτομικὲς ἐνέργειες, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλα ὅσα συντελοῦνται στὴν ἀνθρωπότητα... Νὰ εἶναι κάποιος χριστιανὸς σημαίνει νὰ φέρει μέσα του ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα στὸν χρόνο, στοὺς αἰῶνες ποὺ πέρασαν καὶ ποὺ ἔρχονται καὶ στὸν κῶρο τῶν συγχρόνων του.*»⁹

Ὁ γάμος ἀναμφίβολα εἶναι μυστήριο ἀλλὰ δύσκολα πρωτεύει ὡς περιεχόμενο στὴ συνείδηση τῶν χριστιανῶν οἱ ὁποῖοι κυρίως θέλουν νὰ «τακτοποιηθοῦν», νὰ «ἀποκτήσουν παιδιά» παρὰ νὰ δοῦν τὴ συζυγία ὡς ἀποστολή. Τὸ ἔλλειμμα εἶναι ὀλοφάνερο. Δὲν ὑπάρχει σαφὴς ἰδέα γιὰ τὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ γάμου, τὶς προσωπικὲς προτεραιότητες καὶ τοὺς στόχους τους.

Ἡ οἰκογένεια εἶναι «ἐκκλησία μικρά», ἡ ποιμαντικὴ διακονία ὅμως δὲν εἶναι προσανατολισμένη στὴ φροντίδα τῶν συζυγικῶν καὶ τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων ἀλλὰ σὲ μιὰ ἐπιδοματικὴ κυρίως ὑποστήριξή της.

Ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου εἶναι «ἀπαραίτητο στοιχεῖο» γιὰ τὴ σύστασή του ἀλλὰ πῶς τὴν προστατεύουμε ἀπὸ τὴν παρωδία ποὺ ὑποβάλλεται ἀπὸ ὄσους ὀνομάζονται χριστιανοί; Ζητεῖται ὡς «*φάρμακο τῆς ἐκπτώσεως ἢ ἀνασυγκρότηση τοῦ θεοῦ δορυτοῦ θεσμοῦ τῆς οἰκογένειας*»¹⁰, ἀλλὰ τὸ αἶτημα αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ στηρίζεται σὲ μιὰ γενικότερη προσπάθεια ποιμαντικῆς καὶ κατηχητικῆς διακονίας καὶ ἀγωγῆς ἀλλὰ στὴν εὐθύνη καὶ στὴν προσωπικὴ προσπάθεια τῶν ἀνθρώπων.

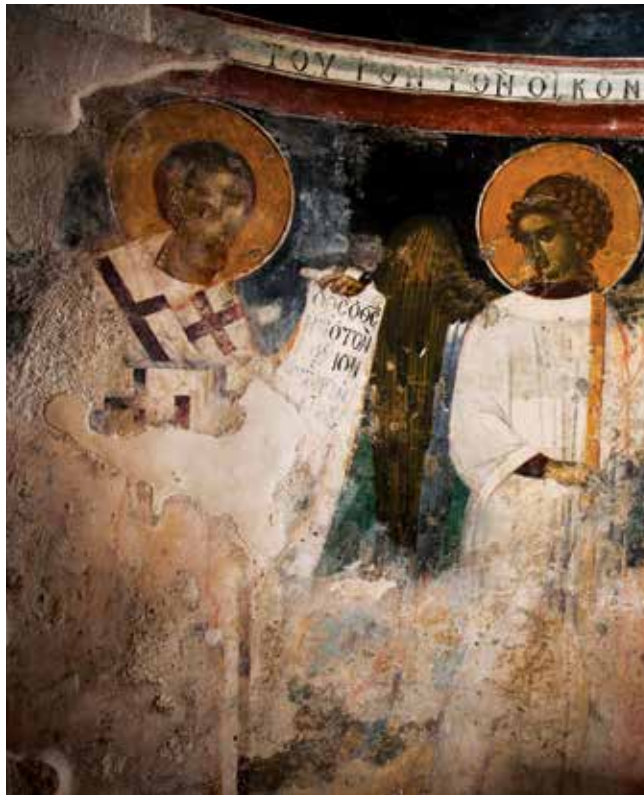
Τελικὰ εἶναι εὐλογία ὁ ἐγκλεισμός μας στὸ σπίτι; Ἡ ἀπά-

νηση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὶς σχέσεις τους πρὶν ἀπὸ αὐτόν. Αὐτὲς φανερώνονται τὸ διάστημα ποὺ διανύουμε. Τὸ σπίτι ὅμως δὲν εἶναι ἐνυδρεῖο, οὔτε ἰδανικὸς κόσμος ποὺ δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες.

Παράλληλα ἀποκαλύπτονται καὶ οἱ ρίζες ποὺ διαθέτουμε στὴν πίστη μας. Ἡ πετρώδης γῆ δὲν διασώζει τὸν σπόρο, οὔτε γεννᾷ καρπούς. Ἡ πνευματικὴ ξηρασία ἐντείνει τὴν ἐπίδραση τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν.

Ἡ καλλιεργημένη γῆ μὲ καρπούς σχέσεων εἶναι τὸ φωτεινὸ παράθυρο ποὺ σχίζει τὴν ἐρημιὰ τῆς ἀσφάλτου καὶ τὴν ἀχλὺ τῆς σιωπῆς καὶ προσφέρει ὀρίζοντα ἐλπίδας στὴν κληισούρα τῆς ἀπογοήτευσης.

Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πρόκληση γιὰ τὴν ποιμαντικὴ φροντίδα τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκογένειας τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἀποτελεῖ σκληρὴ δοκιμασία διότι ἀπαιτεῖται ἐξόδος ἀπὸ τὰ συννηθισμένα σχήματα ἀντίδρασης στὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες ποὺ προσανατολίζουν στὸ παρελθὸν ἐνὸς οἰκογενειακοῦ σχήματος ποὺ σήμερα δὲν ὑφίσταται καὶ ταυτόχρονα διάλογο καὶ ἐμβάθυνση τῶν νέων κοινωνικῶν τάσεων καὶ προκλήσεων. ■

1. Δημ. Παπανικολάου, *Καὶ τρέχει μὲ τὴν οἰκογένεια. Ἔθνος, πόθος καὶ συγγένεια τὴν ἐποχὴ τῆς κρίσεως*, ἐκδ. Πατάκης, Ἀθήνα 2018, σελ. 420.

2. Ἡ ἔμφαση εἶναι τοῦ U. Beck, *Κοινωνία τῆς διακινδύνευσης*, ἐκδ. Πεδίο, Ἀθήνα 2015, σελ. 203.

3. U. Beck, *Κοινωνία τῆς διακινδύνευσης*, σελ. 202.

4. Robin Goodwin, *Ἀλληγορὴ τῶν σχέσεων*, ἐπ. ἐπιμέλεια Αἰκ. Γκαρῆ, ἐκδ. Πεδίο, Ἀθήνα 2015, σελ. 183.

5. Robin Goodwin, *Ἀλληγορὴ τῶν σχέσεων*, σελ. 182.

6. Ἐπ. Διοκλεῖας, *Ἡ Ὁρθοδοξία Θεολογία στὸν 21ο αἰῶνα*, ἐκδ. Ἰνδικτος, σελ. 28. Σημαντικὲς εἶναι οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Χρ. Τσιρώνη στὸ *Ἀνθρώπος καὶ Κοινωνία, Συμβολὴ στὸ διάλογο Θεολογίας καὶ Κοινωνικῆς Θεωρίας*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2013, ἰδιαίτερα στίς σσ. 141-176.

7. Ἐπ. Διοκλεῖας, *Ἡ Ὁρθοδοξία Θεολογία στὸν 21ο αἰῶνα*, σελ. 30.

8. Robin Goodwin, *Ἀλληγορὴ τῶν σχέσεων*, σελ. 182.

9. Ἀγ. Σωφρονίου, *Τὸ μυστήριο τῆς Χριστιανικῆς ζωῆς*, I. Μ. Τιμ. Προδρόμου Ἑσσεξ, Ἑσσεξ 2010, σελ. 214, 234-236.

10. Βλ. τὶς ἐπισημάνσεις καὶ τὴ βιβλιογραφία στὸ ἄρθρο τῆς Ν. Παπαγεωργίου «*Εκκοσμίκευση καὶ φύλο στὴν Ἑλλάδα. Οἱ «ἀντιστάσεις» τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν*, τ. 148/2017, σσ. 107-122.